

К.і.н., доц. Інна Шостак

**Роль римо-католицьких духовних семінарій
у духовному житті Волині першої половини XIX ст.**

У статті досліджено особливості функціонування римо-католицьких семінарій у Луцьку, Житомирі та Олиці протягом першої половини XIX століття. Автор проаналізувала процес ліквідації царською владою Луцької та Оликської духовних семінарій

Ключові слова: духовна семінарія, Луцьк, Житомир, Олика

The role of the Roman-Catholic seminaries in spiritual life of Volhyn in the first part of the 19th century

In the article the author probed the features of functioning of the Roman-Catholic seminaries in Lutsk, Zhytomyr and Olyka. Author analyzed the process of liquidation tsar's power of Lutsk and Olyka spiritual seminaries

Keywords: spiritual seminary, Lutsk, Zhytomyr, Olyka

Духовне життя Волині першої половини XIX ст., не зважаючи на тиск з боку царської влади, було насиченим. Однією з Церков, представлених на цих теренах, була Римо-Католицька (далі – РКЦ), священники якої освіту отримували в духовних семінаріях у Луцьку, Житомирі та Олиці. Усі католицькі священники, які закінчували одну із названих духовних семінарій, одержували, як на той час, досить хорошу освіту. Причина цього полягала у давній традиції духовної освіти на теренах Речі Посполитої, а також у загальному високому рівні освіти і шкільництва на цих теренах. Завдяки власній ґрунтовній освіті, католицькі священники могли займатися навчанням своїх парафіян – провадити парафіяльні школи у тих місцевостях, де

займалися душпастирською працею. З огляду на те, що у дієцезії на початку ХІХ ст. діяло три духовні семінарії, а до середини століття – лише одна, важливим є розгляд питання становища семінарій, а саме те, яким чином змінювалися умови їхнього розвитку, що стало причиною ліквідації Луцької та Оликської семінарій.

Державний Архів Житомирської Облaсті та Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві містять цікаві джерела, з яких можна черпати інформацію про становище семінарій, їхнє матеріальне забезпечення, систему навчання, викладачів та випускників.

У зв'язку із переходом Волині разом з іншими територіями Речі Посполитої до складу Російської імперії, постала проблема законодавчого врегулювання відносин з РКЦ, у т.ч. встановити контроль над духовними семінаріями. Одним із перших указів, що регламентував діяльність семінарій на території Російської імперії, був імператорський указ від 28 квітня 1798 року. За цим указом Павло І віддавав духовні семінарії під виняткову владу єпископату, на плечі якого було покладено обов'язок їхнього матеріального утримання [15, 218-219; 3, 1-45]. У 1801 р. цар Олександр І підпорядкував семінарії Римо-католицькій духовній колегії, яка таким чином ставала контролюючою інстанцією [14, 374-472].

Указом Миколи І від 19 листопада 1843 р. усі семінарії на терені Російської імперії виводилися з-під опіки єпископів і переходили під владу державної адміністрації на місцях та Духовної Академії у Петербурзі. Фінансові витрати на утримання викладачів та вихованців теж брала на себе держава (при цьому варто мати на увазі ті процеси секуляризації, що відбувалися одночасно із цими подіями). Усі церковні фонди, з яких фінансувалися семінарії, також переходили під контроль державної адміністрації [12, 287-292]. Внутрішня організація керівництва семінаріями від 1842 р. мала такі риси: ректор (регенс) відповідав за навчання та внутрішнє життя семінарії. Префекту були підпорядковані зовнішні стосунки семінарії, а прокуратор займався економічними справами [14, 374-472].

Відповідно до царського указу від 1843 року в Російській імперії існувало вже лише п'ять духовних семінарій: у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Мінську, Тельшеві та Вільні. До кандидатів на священство висувалася вимога – закінчені чотири класи гімназії або складання іспитів, відповідних четвертому класу. Час навчання в семінарії зростає до 4-6 років. Вищу теологічну освіту в імперії можна було здобути лише в Петербурзі, куди в 1842 р. з Вільна було перенесено Духовну Академію. Академія давала наукові ступені з теології та канонічного права [19, 488-496].

3 серпня 1847 р. між Російською імперією та Апостольською Столицею було підписано конкордат, який став важливим досягненням переговорів та канонічного затвердження католицького церковного устрою на території імперії. Умови діяльності римо-католицьких семінарій було розкрито у 22-28 статтях конкордату. Визначалося, що єпископам належить вибір ректорів, інспекторів, професорів та вчителів дієцезіальних семінарій. При цьому вони мають мати на увазі, чи, з огляду на поведінку претендентів на ці посади, вони будуть затверджені владою. Єпископ міг також звільняти їх, призначаючи на період вакансії заступників. До прав єпископа належало складання програми навчання в семінарії, а також відміна на певний час викладання одного чи кількох курсів. Духовна Академія у Петербурзі була передана під безпосереднє керівництво моголівського архієпископа, який мав визначити сталу кількість вихованців академії, яких посилатиме кожна дієцезія на навчання до Петербурга [10, 191-207].

Розглянемо становище кожної з трьох римо-католицьких семінарій Волині. Луцька римо-католицька семінарія була заснована ще у 1548 р. луцьким єпископом Юрієм Хвальчевським [8, 1-73]. До 1783 року справами семінарії займалося біле духовенство, а далі – отці-місіонери [18, 191-200]. Одним із тих, хто активно підтримував луцьку семінарію був луцький єпископ Фелікс Турський. У 1782 р. він наказав з єпископських доходів щорічно виплачувати дві тисячі польських злотих для утримання професорів. Відомий історик Адам Нарушевич (майбутній луцький єпископ) передав

семінарській бібліотеці значний книгозбір [9, 4-9].

Із архівної справи “Про стан парафіяльних шкіл та духовних семінарій Луцької дієцезії з 1820 по 1825 роки” дізнаємося, що у 1820 р. регенсом Луцької духовної семінарії був о. Мартин Кржижановський. Одночасно він виконував обов’язки катедрального каноніка та асесора луцької консисторії. О. Мартин був вихованцем луцької семінарії, до якої вступив у 1799 р. А перші його свячення відбулися у 1801 р. Після закінчення навчання о. Кржижановський був настоятелем у м. Деражному. Згодом повернувся до Луцької духовної семінарії як викладач моральної теології [2, 1-2].

Щороку регенси складали відомість про стан, предмети викладання, доходи та витрати семінарій. Для прикладу розглянемо звіт, підписаний регенсом о. Мартином Кржижановським, за 1831 р. М. Кржижановський зазначав, що спочатку передбачалося утримувати чотирьох духовних семінаристів і чотирьох світських для церковної прислуги при богослужіннях. Для цих цілей було найнято одного професора. Однак ситуація змінилася: у семінарії працює шестеро викладачів і один регенс. Навчання в семінарії безкоштовне. Окрім того, семінаристи із доходів семінарії харчуються і мають помешкання. На першому курсі викладалися латинська, російська та французька мови. У наступні роки вивчали основи духовного красномовства, моральне та догматичне богослов’я, церковну історію, Святе Письмо, церковний спів. А також семінаристи вчилися писати і виголошувати проповіді та повчальні слова.

Дохід семінарії за 1831 рік складався із відсотків від капіталів, які були забезпечені на поміщицьких маєтках і становили 1635 рублів 82 коп. сріблом; із оброчних грошей і найму будинків – 45 рублів; з десятини від різних маєтків та луцького катедрального капітулу – 404 рублі 26 коп. тощо. Тобто загальна сума становила 2659 рублів 50 коп. Із цих коштів 345 рублів 75 коп. йшло на жалювання регенсу та професорам семінарії; 309 рублів 75 коп. – на відправлення фундушових літургій; 83 рублів 97 коп. – на поточні витрати [2, 1-2; 4, 2-5].

Час від часу на користь семінарії надавалися пожертви. Так, наприклад, представники ордену тринітаріїв у 1803 році передали 20 тис. злотих на утримання Луцької духовної семінарії, яка на той час постраждала від пожежі [8, 1-73]. Луцьку семінарію єпископство вважало головною семінарією в дієцезії. У 30-х рр. XIX ст. тут навчалось близько 25 семінаристів [11, 287-292; 3, 3-20]. Однак вже у 1843 році семінарія була закрита відповідно до імператорського указу.

В історії семінарії залишив помітний слід її регенс о. Віктор Ожаровський. Отець Віктор Ожаровський у 1822-1823 рр. вивчає філософію і теологію в Тернопільській єзуїтській гімназії. Наступні два роки (1824-1825) продовжує навчання у Віленській духовній семінарії, і у своїх намірах схиляється до вступу в орден єзуїтів, який діяв на території Російської імперії. У цей час у Луцьку о. В. Ожаровський близько знайомиться з луцько-житомирським єпископом К. Цецішовським, під впливом якого змінює свої плани і за протекцією якого у 1826 р. їде до Риму. За п'ять років (1826-1831) він отримав вищу духовну освіту (ступінь доктора теології) і повернувся до Луцька. У 1832 р. призначений генеральним вікарієм Кам'янецької дієцезії та катедральним кам'янець-подільським деканом.

Єпископ М. Пивницький вважав о. В. Ожаровського своїм наступником, намагався утвердити його на посаді суфрагана, проте невдало. Оскільки у тому ж таки 1832 р. о. В. Ожаровський відверто виступив на захист учасників польського Листопадового повстання, що одразу поставило хрест на його кандидатурі як можливого єпископа та на подальшій кар'єрі узагалі. Його позбавили всіх посад у Кам'янецькій дієцезії. Але М. Пивницький запропонував йому посаду регенса Луцької духовної семінарії. У 1832 р. о. В. Ожаровський приступив до виконання своїх обов'язків. Бунтівний дух священика знову дав про себе знати у 1844 р. Він вступає в конфлікт з царською владою, на цей раз з приводу закриття луцької семінарії. У справу втрутилась поліція. Уже в 1845 році о. В. Ожаровського заарештували начебто за нелегальне листування з Римом. У 1847 р. о. Ожаровського

звільнили із в'язниці, і він ще майже три роки мешкав у Житомирі, виконуючи обов'язки єпархіального екзаменатора, священника у монастирі сестер милосердя. У 1850 р. саме він обвінчав Оноре де Бальзака та Евеліну Ганську в костелі св. Варвари у Бердичеві. Правдоподібно, що в 1850 р. о. В. Ожаровський назавжди залишив Волинь. Помер 23 жовтня 1870 року [12, 287-292; 13, 474-479].

Семінарію у Житомирі в 1757 р. заснував краківський єпископ, князь Каєтан-Ігнатій Солтик (раніше – київський єпископ). Протягом 1798-1842 рр. вона була в руках білого духовенства [8, 1-73; 18, 191-200]. З 1799 р. семінарію очолював о. Казимир Мечковський [12, 287-292].

У 1785 р. єпископ К. Цецішовський написав Положення для внутрішнього життя житомирської семінарії. Згідно з цим положенням навчання тривало два роки і включало виклад Святого Письма, моральну теологію, догматику, історію Церкви, філософію. На той час у семінарії нараховувалося лише 6 вихованців. З часом процес навчання було розширено такими предметами: канонічним правом, екзегетикою Святого Письма, гомілетикою, іноземними мовами, географією Палестини тощо [92, 19-20].

Таким чином, у 1837 р. протягом тижня розклад занять семінаристів було розписано так, що навчання тривало від 9⁰⁰ до 17⁰⁰, середа була вільним від занять днем [6, 31-32 зв].

Тижневий розклад занять у Житомирській духовній семінарії (1837 р.)

понеділок	9 ⁰⁰ -10 ⁰⁰ – моральна теологія 10 ³⁰ -11 ¹⁵ – історія Церкви 13 ¹⁵ -14 ⁰⁰ – наука вділення святих таїнств 16 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ – догматична теологія	четвер	9 ⁰⁰ -10 ⁰⁰ – моральна теологія 10 ³⁰ -11 ¹⁵ – церковна обрядовість 13 ¹⁵ -14 ⁰⁰ – духовне красномовство 16 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ – догматична теологія
вівторок	9 ⁰⁰ -10 ⁰⁰ – моральна теологія 10 ³⁰ -11 ¹⁵ – латинська	п'ятниця	9 ⁰⁰ -10 ⁰⁰ – моральна теологія 10 ³⁰ -11 ¹⁵ – латинська мова 13 ¹⁵ -14 ⁰⁰ – вільний час

	мова 13 ¹⁵ -14 ⁰⁰ – Святе Письмо 16 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ – догматична теологія		16 ⁰⁰ -17 ⁰⁰ – церковна історія
середа	Вільний від занять день	субота	9 ⁰⁰ -10 ⁰⁰ – Святе Письмо 10 ³⁰ -11 ¹⁵ – латинська мова 13 ¹⁵ -14 ⁰⁰ – хорівий спів

[6, 31-32 зв].

Єпископ К. Цецішовський, щоб остаточно забезпечити стабільне фінансування житомирської семінарії, власним коштом у 1790 р. збудував та заселив у степу коло Фастова село Фастівку, дохід від якої (5500 польських злотих) повністю спрямував на потреби семінарії. Це рішення єпископа київський капітул затвердив своїм актом від 15 липня 1791 р. [12, 287-292].

У 1820 р. о. Казимира Мечковського на посаді регенса замінює професор о. Матеуш Шатковський. Він перейшов до Житомира із Краславської духовної семінарії (Могилівська архідієцезія). Викладацькою діяльністю в цей час займаються о. Ян Броневиц та о. Ян Ізбицький. Їхні заняття слухають семеро семінаристів. Кількість вихованців зростає до 10 у 1827 р. У липні 1830 р. затверджено на посаді регенса представника ордену місіонерів о. Юзефа Кузмінського [12, 287-292]. Серед професорів духовної семінарії варто згадати майбутнього могилівського архієпископа Болеслава-Єроніма Клопотовського [17, 204-206]. Теологічні студії у Житомирській семінарії викладав о. Каспер Боровський, який згодом став луцько-житомирським єпископом [16, 137].

“Відомість про стан, науки, доходи, витрати Житомирської Духовної Семінарії” за 1.01-31.12 1829 року дає нам глибшу характеристику даної семінарії. У ній повинно було утримуватися стільки семінаристів, якою була б потреба дієцезії. До програми навчання входили латинська мова, моральне і догматичне богослов'я, Святе Письмо, церковна історія, духовне право католицизму, духовне красномовство, церковний нотний спів. У 1829 р. дохід семінарії склали такі суми: із минулого 1828 р. залишилося 559 рублів 38 коп. сріблом; річний дохід з с. Фастівки – 1211 рублів 19 коп.;

священики, які приїжджали відправляти реколекції, заплатили за харчування 12 рублів; за стіл заплатили житомирський катедральний вікарій о. Голашевський (9 рублів 30 коп.), о. Годзинський (14 рублів), клірик Щеснович (50 рублів). Отже, загальна сума доходів за 1829 рік склала 1855 рублів 87 коп. Видатки у сумі 875 рублів 34 коп. було витрачено таким чином: на сплату державних податків – 85 рублів; жалування для двох професорів – 180 рублів; харчування семінаристів, професорів, проповідників – 350 рублів 84 коп.; оплату допоміжному персоналу (служителям, прачці) – 120 рублів; сплату за ремонт семінарського будинку – 20 рублів та решту на поточні витрати [2, 11-12; 4, 6-11].

12 листопада 1842 р. вийшов указ Миколи I про закриття францисканського монастиря в Житомирі та передачу всього його майна житомирській семінарії. Формальним приводом такого кроку названа чисельність монахів, менша десяти осіб. Хоча реально тоді в монастирі мешкало 7 отців та 4 братів, а ще три місцеві монахи постійно проводили душпастирську діяльність у містах Пуліни, Романів та Корець.

Серед дослідників існує припущення (висловлене о. І. Вичавським, підтримане Ю. Білоусовим), що факт закриття житомирського францисканського монастиря – це реалізація намірів єпископа М. Пивницького знайти гідне приміщення для майбутньої дієцезіальної семінарії. Адже у 1844 р. єпископ переносить власну резиденцію з Луцька до Житомира. Це давало змогу владі мати єпископа поруч із губернським керівництвом, окрім того міцні позиції луцької семінарії не могли задовольнити самодержавство. Адже на той час у дієцезії функціонували семінарії в Луцьку, на досить пристойному рівні, та в Олиці і Житомирі, стан яких був набагато гіршим. Тому для єпископа М. Пивницького, за умови закриття луцької семінарії, важливим було посилити житомирську, активізувати її діяльність [12, 121-212; 18, 89-164].

За наказом провінціала о. Лукаша Кобця від 14 грудня 1842 р. францисканці залишили Житомир та перебралися до Заслава. Костел та

приміщення монастиря ще понад два роки доглядали два монахи і лише після перевірки сенату та рішення консисторії (№ 5576 від 13.09.1845 р.) все майно було остаточно передано в розпорядження Житомирської духовної семінарії [12, 287-292].

У 1631 р. семінарію в Олиці заснував князь Альбрехт-Станіслав Радзивилл, канцлер Великого Князівства Литовського. 26 листопада 1631 р. настоятель Оликської колегіати, інфулат Франц Заєрський у заповіті записав 70 тис. польських злотих на семінарію та школу. Виконавцем своєї волі він призначив князя А. Радзивилла. Протягом 1640-1842 рр. її справами займалося біле духовенство, а саме Оликський колегіатський капітул [7, 14-16; 8, 1-73].

З архівної справи про стан, предмети викладання, доходи, витрати Оликської духовної семінарії дізнаємося, що з економічної точки зору стан семінарії у 1831 р. був задовільним: будинки вигідні для мешкання, достатнє забезпечення семінаристів харчуванням. Розклад навчання був розписаний таким чином, що у четвер зранку вивчалася догматична теологія, у понеділок та п'ятницю після полудня – риторика, в інші дні – латинська мова, а у вівторок, четвер та суботу перед полуднем семінаристи мали заняття з церковного співу [3, 30-31].

Фонд оликської семінарії складався з маєтку княгині Стефанії Радзивилл в с. Борбин, з каси оликського настоятеля, а також фільварку із 10 підданими у с. Миловиця, що розташовувався під Оликою [2, 41-42]. Дохід семінарії за 1831 р. склав 1159 рублів 50 коп., з яких витрачено було 1004 рублів 30 коп. на оплату праці професорів (схоластики і світського професора), економа, кухаря та інших працівників, одяг кліриків та утримання семінарського столу [3, 30-31]. У 1832 р. у семінарії працював регенс та один професор, які навчали 9 семінаристів [4, 12 зв-16].

Про погіршення становища оликської семінарії можемо зробити висновок, ґрунтуючись на рапорті від 1834 р. Зазначалося, що будинки відносно старі, у господарському відношенні відбувається звичайне

виживання, а з виплатою відсотків від капіталу існує затримка. До оликського інфулата Алоїза Осинського надходили скарги на умови проживання, наприклад від професора о. Станіслава Хижевського [5, 1-18].

У 1839 р. до оликської семінарії було направлено Інструкцію від дієцезіальної влади. У ній було розписано приписи на щоденне внутрішнє життя семінарії. Згідно з розпорядженням єпископа М. Пивницького, управління семінарією було передано в руки канцлеру прелату оликського колегіатського капітулу Юстину Ходикевичу. Передбачалося, що він викладатиме латинську мову двічі на день, а коли рівень знань з латини буде достатнім – риторику. Допуск на територію семінарії мав бути суворим: вхід стороннім – заборонено. Без дозволу регенса вихованці не мали права залишати семінарії. Під час прогулянок на регенсові лежав обов'язок наглядати за ними. Щонеділі та у кожне свято вони слухали проповіді, а також самі вчилися складати проповіді, вивчали церковний спів і обряди, прислуговувати у костелі. Семінаристам було заборонено носити світський одяг, мати гвинтівку, курити трубку [7, 11-24].

У 1840 р. семінарія знаходилася під керівництвом луцького суфрагана, оликського інфулата Алоїза Осинського. Приміщення семінарії знаходилося у стані добудови, тому її вихованців помістили у будівлях колегіати. Регенс оликської семінарії Юстин Ходикевич у 1840 р. повідомляв раднику Желтоухову, що семінаристи повністю забезпечені підручниками, відставань у знаннях не мають. Іспити проводяться кожні півроку комісією під керівництвом інфулата А. Осинського. Після іспитів семінаристи мають канікули: 21 грудня - 7 січня, 10 липня - 28 серпня. У 1842 р. в оликській семінарії навчалося 4 семінаристи. Семінарію закрито, а фонди (капітал у 16400 рублів сріблом) об'єднано з луцькою на початку 1843 р. [7, 14-16; 8, 1-73].

Таким чином, з однієї сторони відбувалося протегування єпископами К. Цецішовським та М. Пивницьким усіх трьох семінарій (у Луцьку, Житомирі, Олиці), з іншої – фактична ліквідація царською владою Луцької та

Оликської духовних семінарій, хоча побутує думка щодо їхнього об'єднання з Житомирською. Часткову передачу майна обох семінарій до Житомира не можна розглядати як їхнє об'єднання, оскільки це мало б свідчити про посилення Житомирської духовної семінарії, а таких намірів у влади не було. І цього не можна було змінити силами єпископа М. Пивницького. На прикладі регенса о. В. Ожаровського було зрозуміло, що відхід від повної підтримки дій уряду міг коштувати втрати свободи. Проте не варто забувати, що за час свого існування усі три семінарії виховали плеяду священиків, які продовжували працювати в другій половині ХІХ ст., поширюючи основи католицької віри серед населення Російської імперії.

Джерела та література:

1. Державний Архів Житомирської Області (далі – ДАЖО). – ф. 178, оп. 4, спр. 8: Листування єпископа Цецішовського з римо-католицьким департаментом. – 45 арк.
2. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 67: Справа по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про стан парафіяльних шкіл і духовних семінарій Луцької єпархії з 1820 по 1825 рр. – 464 арк.
3. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 147: Справа по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії з 1831 до 1836 рр., і в т.ч. про їх вихованців. – 80 арк.
4. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 159: Справа по Канцелярії луцького єпископа. Відомості про семінарії Луцької єпархії. – 26 арк.
5. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 186: Рапорти про стан Оликської римо-католицької духовної семінарії. – 18 арк.
6. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 218: Рапорти духовних посадових осіб про стан Житомирської семінарії. – 47 арк.
7. ДАЖО. – ф. 178, оп. 4, спр. 275: Рапорти духовних осіб за справами

- Житомирської, Луцької і Оликської семінарії з різних питань. – 57 арк.
8. Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві (далі ЦДАК України). – ф. 442, оп. 788 а, спр. 223: Справа про влаштування римо-католицьких духовних семінарій. – 84 арк.
  9. ЦДАК України. – ф. 442, оп. 810, спр. 52: Справа про існування приватної школи в селі Бистраки, у якій шляхтич Л. Марчинський навчає дітей колоністів польській мові. – 11 арк.
  10. Акты и грамоты о устройстве и управлении римско-католической церкви в Империи Российской и Царстве Польском. – СПб., 1849. – 264 с.
  11. Rymwid-Mickiewicz. Wspomnienia z lat szkolnych w Równym 1900-1906 // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 250-261.
  12. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир, 2000. – 314 с.
  13. Ks. Kumor B. Odrodzenie religijne w zaborze rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – т. II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 474-479.
  14. Ks. Kumor B. Ustrój i organizacja Kościoła Polskiego w okresie niewoli narodowej (1772-1918). – Kraków, 1980. – 744 s.
  15. Ks. Kumor B. Ustrój Kościoła katolickiego w zaborze rosyjskim (1772-1815) // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – т. II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 209-219.
  16. Ks. Schenk W. Służba Boża // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – т. II: 1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego. – S. 686-698.
  17. Sznarbachowski F. Początek i dzieje rzymskokatolickiej łucko-żytomierskiej obecnie łuckiej. – Warszawa, 1926. – 272 s.
  18. Ks. Wyczawski H. E. OFM Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych. – Kalwaria Zebrzydowska, 1989. – 418 s.
  19. Bp. Urban W. Dzieje ustroju Kościoła na ziemiach polskich pod zaborem

rosyjskim // Historia Kościoła w Polsce. – Poznań; Warszawa, 1979. – t.II:
1764-1945: Cz. 1: 1764-1918 / pod red. ks. B. Kumora i ks. Z. Obertyńskiego.
– S. 480-496.